

7

Het landschap van het ‘wilde wonen’. Hoogveenontginningen en heidevelden als woonoorden

Michiel Gerding

Inleiding

“Juli 1909. Ik was negen jaar en wij woonden in Emmer-Compasuum in een veenkeet. Onze keet stond naast andere veenketen aan een lang en lijnrecht kanaal met een witte zandweg erlangs. Die keten waren laag en langwerpig en door een muur in tweeën gedeeld. Het voorste gedeelte was de woonkamer. Daar waren twee bedsteden: de ene was voor mijn zusjes van twee en zeven en het andere bed was voor mijn ouders. Het meubilair bestond uit een tafel en zes stoelen, een groot fornuis en een turfbak naast de kachel. Aan de wand een scheurkalender van Roode Bibliotheek, een grote foto van Domela op de schoorsteenmantel, ook een foto van Kropotkin en de twee boeken die mijn vader bezat, *Van Christen tot Anarchist* van Domela en *De verovering van het brood* van Kropotkin. De vloer was rood geverfd en er lag geen kleed op. Voor mij en mijn broertje van vijf was er van wat oude planken een bed in het achterhuis gebouwd.

Tot 1914 woonden wij enige jaren aan Kanaal C in Emmer-Compasuum. Het was de helft van een dubbele woning, voor die tijd een goed huis. Recht tegenover ons, aan de overkant van het kanaal, stond op de veenplaats een veenkeet die bewoond was. Erachter lag een machineloods, waar in de winter de baggermachine van de vervener stond. Bij zomerdag, (...), huisden er in die loods vijf arbeiders die van ver kwamen. Op de grond lagen aan de ene kant planken met daaroverheen wat stro, oude dekens en dergelijke. Daar sliepen de vijf mannen die op de baggermachine werkten. Er stond een oude kookpot waarop het eten werd gekookt en dikwijls natte sokken te drogen hingen. Aan de wand spijkers met kleren. Er was een ketel en een paar ijzeren potten. 's Avonds schilden men gezamenlijk de aardappelen. Spek uitbraden gebeurde de volgende dag. Een van de mannen ging wat eerder naar huis en zette dan ook de aardappelen op. Groente was er natuurlijk niet bij. Soms nog wel een homp roggebrood. En zondags karnemelkse pap en stokvis, die zaterdag reeds werd gekookt, zodat er twee dagen stokvis was.

Nu waren twee van die mannen ooms van mij, broers van vader. (...) Met Pasen gingen de vijf mannen naar huis. Ze hadden ieder een fiets en reden dan tien kilometer naar Emmen, vandaar met de trein naar Assen en dan op de fiets naar Haulerwijk, geboorteplaats van mijn vader waar ook beppe, mijn grootmoe-

der woonde. (...) Mijn oom kwam terug met de boodschap dat zij graag wilde dat ik met Pinksteren meekwam. En zo ging ik mee, achter op de fiets. (...) ik ging met oom Sjoerd naar het huisje van beppe. Het was een piepklein huisje, een veenhuisje zoals er ook bij ons in Emmer-Compasuum stonden, maar dan nog kleiner. (...) In het kamertje waren aan de voorkant twee ramen, aan de andere zijde twee bedsteden, maar ik had al gauw bekeken dat je er niet met de benen gestrekt in kon liggen. De ene bedstee was voor beppe, de andere voor oom Sjoerd en tante Jis. (...)

In Haulerwijk stonden veel meer van die kleine huisjes. Het deed veel armoediger aan dan Emmer-Compasuum, al was alles wel netjes. En ik zag daar toen ook plaggenhutten en keten. Ik weet nu hoe arm deze buurt vroeger is geweest. Een man verdiende hooguit f 200,- per jaar. De vrouwen deden dikwijls hetzelfde werk als de mannen, zand en turf kruien. Heel wat vrouwen werden daardoor kreupel, de sterfte was vroeger onder vrouwen in Haulerwijk hoog. Werklozen kregen hooguit f 1,50 per week. Niet alleen leefden de mensen in plaggenhutten en keten, maar ze huisden ook in hollen, gegraven in de wallen van de kanalen. Vooraan bij de ingang hingen wat zakken en het was er natuurlijk aardedonker. De toestanden bij ons in het veen waren hemelschreiend, maar ik kan me voorstellen dat mijn voorouders hun geliefde Heitelân de rug toekeerden. Tien gulden in de week was toen in Drenthe ook een hongerloon voor een twaalfurige werkdag van sloven en ploeteren, maar het was in ieder geval meer dan het dubbele van wat je in Friesland kon verdienen”¹

Armoedediscussie

Deze en andere fragmenten uit de levensherinneringen van Harmen van Houten, die in 1985 in druk verschenen, hebben mij altijd zeer geïntrigeerd. Ik had mij toen al wel flink in de geschiedenis van de Drentse vervingen verdiept, maar tot dan vooral in de zeventiende en achttiende eeuw. Over de sociale omstandigheden in de venen in die periode kon ik slechts sporadisch iets te weten komen, dus mijn perceptie van het leven in het veen week nog niet erg af van het algemene beeld zoals dat in de tot dan gangbare literatuur geschetst werd: in het veen was het één al armoede en ellende, drankmisbruik en plaggenhutten. Een gevoel van onbehagen had ik daarover wel omdat ik mij altijd de vraag heb gesteld hoe het dan kwam dat die veenderijen er kennelijk niettemin eeuwenlang in slaagden voldoende mensen naar die onherbergzaamheid te lokken, vooral uit oudere veengebieden. Waarom kwamen zij, als het zo ellendig was?

Door het boek van Van Houten, en ook de herinneringen van anderen, kreeg het veenarbeidersbestaan allengs veel meer reliëf en nuance. Er was sprake van betere en slechtere tijden, er waren verschillende categorieën veenarbeiders, er waren diverse soorten veengebieden. Het beeld moest naar tijd, naar plaats en naar (groepen) personen bijgesteld worden. In boven-

¹ H. van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 21, 34-38.

staande fragment blijkt dat ook duidelijk. Het in het veen geboren en getogen jongetje Harmen van Houten ziet na veertien jaar voor het eerst plaggenhutten en keten als hij in Haulerwijk op bezoek komt. Kennelijk waren die er niet in Emmer-Compasuum tussen 1900 en 1914, althans niet in die mate. Van Houten was weliswaar woonachtig in een veenkeet, zoals hij dat zelf noemt, maar dat moet dan toch heel wat meer geweest zijn dan die in Friesland. In ieder geval was er sprake van een geveerde houten vloer, een grote kachel/fornuis en van een stenen vloer in het achterhuis. Zijn ooms die als trekarbeider alleen in het graafseizoen naar Emmer-Compasuum kwamen, namen gedurende de campagne genoeg met een eenvoudig onderkomen, een machineloods. Maar zij beschikten wel over een fiets en met de feestdagen gingen zij naar huis. Haulerwijk vormde voor de jonge Harmen van Houten een groot contrast met wat hij thuis gewend was. Mensen leefden er zelfs in holen. Men verdiende hooguit tweehonderd gulden per jaar, minder dan de helft van het inkomen in Zuidoost-Drenthe. Er was dus behoorlijk onderscheid tussen een veengebied dat in *full-swing* was, zoals Zuidoost-Drenthe en een veengebied dat reeds lang van alle turf was ontdaan, zoals Haulerwijk. Een andere vaste notie als zou direct op de veengraverij de dalgrondontginning volgen, bleek kennelijk ook niet zo erg op te gaan.

Publicaties van mij en van anderen die vraagtekens zetten bij het clichébeeld, door De Pater 'revisionisten' genoemd, maakten regionaal veel reacties los¹. Vooral mijn artikel 'Mythe van de veenarbeid' waarin ik nagegaan ben waar het negatieve beeld van de veenderijen vandaan is gekomen, moest het wat dat betreft ontgelden en werd mij door sommigen zelfs persoonlijk kwalijk genomen². Publicaties in regionale kranten en reacties daarop namen soms de vorm aan van een polemiek en waren voor de Drentse Historische Vereniging aanleiding om in 2000 een Drents 'armoededebat' te organiseren. Veel nieuwe inzichten leverde de discussie voor en na die bijeenkomst niet op, maar het was wel aanleiding voor Paping om alle bijdragen die in de loop van de jaren over dit thema waren verschenen netjes bij elkaar te zetten in een handig overzicht.³

MIP/MSP

Ging die discussie vooral over de mate van armoede in relatie tot de vereningen, in deze bijdrage wil ik mij richten op enkele ruimtelijke aspecten van het veengebeuren en met name kijken naar de huisvesting van de armere groepen onder de plattelandsbevolking, niet alleen veenarbeiders, maar ook

¹ B. de Pater, 'Concurrerende regiobeelden', 19-25.

² M.A.W. Gerding, 'Mythe van de veenarbeid', 309-332.

³ R.F.J. Paping, *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen*.

anderen. Behalve vanuit mijn preoccupatie met het veen doe ik dat ook nog vanuit een andere achtergrond. Vanaf het begin, in de tweede helft van de jaren tachtig, ben ik in adviserende zin betrokken geweest bij het Drentse deel van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP) dat door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg samen met de provincies en grote steden is uitgevoerd. Het ging daarbij om de waardevolle bouwkundige objecten uit de periode 1850-1940. Wie dat bestand en ook de rest van de monumentenlijst overziet moet wel concluderen dat alleen het meer welvarende deel van de samenleving uit het verleden fysieke sporen heeft mogen nalaten in de vorm van monumentale gebouwen. De lijsten lopen over van kastelen, boerderijen, villa's en -sinds de MSP- burgermanswoningen, 'huizen van stand' zogezegd.¹ Maar hoe zit het met al die 'huizen van onderstand'? Mag het armere deel der natie geen sporen voor het nageslacht achterlaten? Die conclusie moet eigenlijk wel getrokken worden. Talloos zijn de voorbeelden dat in de beoordeling van de monumentwaardigheid keuterijen en keuterijtjes, arbeiderswoningen en dergelijke afvielen omdat zij niet aan de gestelde strenge criteria (konden) voldoen, veelal omdat het oorspronkelijke karakter reeds teveel 'aangetast' was. Logisch natuurlijk, als in aanmerking wordt genomen dat zich ontwikkelende woonwensen zich slecht in het oorspronkelijke pand lieten realiseren. De meeste eigenaren hadden allang zelf invulling gegeven aan de leuze 'behoud door ontwikkeling'. Achteraf moet ik constateren dat ik mij dit onvoldoende gerealiseerd heb en dat ik meer had moeten strijden voor deze categorie.

Een zelfde gevaar dreigt als wij de lijn doortrekken naar de nota Belvedere. Mijn 'huizen van onderstand' liggen/lagen namelijk ook nog eens in gebieden die cultuurhistorisch minder waardevol worden geacht: de voormalige hoogveengebieden. De streek rond Hoogeveen en Smilde, de Dedemsvaart en de hoogveenstreken in de Friese Wouden zijn niet als Belvederegebieden aangewezen. Het leek mij daarom goed dit thema dat ik het 'landschap van het wilde wonen' heb genoemd, in dit essay eens nader te verkennen. Ik richt mij daarbij vooral op enkele voormalige veengebieden in Friesland die in de periode tussen circa 1850 en 1940 te kampen hadden met buitengewoon moeilijke economische omstandigheden en die een soort vrijplaats werden voor de allerarmste plattelandsbewoners. Op tal van plaatsen in Noord-Nederland waren deze bewoningsconcentraties te vinden. Men zou ze het rurale equivalent kunnen noemen van de stedelijke achterbuurten en sloppenwijken. Prakke heeft ze bestempeld als desperadokolonies, Spahr van der Hoek noemt ze met een neutraler term heidedorpen en gebruikt ook wel

¹ Die betiteling ontleen ik aan de publicatie van J. Bos e.a. (red.), *Huizen van stand*.

de aanduiding arbeidersnederzettingen.¹ Men zou ze naar analogie van de stad 'sloppendorpen' kunnen noemen.² Spahr van der Hoek is een van de weinigen die tot nu toe systematisch onderzoek heeft gedaan naar het fenomeen met zijn studie naar de heidedorpen in de noordelijke Wouden.³ Dat deed hij in zijn functie van historicus van de Fryske Akademy en maakte daarbij gebruik van vragenlijsten die door de Akademy waren aangelegd. Daarnaast is er dan nog de in 1987 in eigen beheer uitgegeven studie over Jubbega van Siebrand Krul, een uitwerking van een eerdere scriptie.⁴ Dorpen als Jubbega, Houtgehage, Harkema-Opeinde en Zwaagwesteinde genoten een zekere beruchtheid, in de tijd zelf, maar ook nog na de Tweede Wereldoorlog toen zij geregeld onderwerp waren van sociaal-wetenschappelijke onderzoeken.⁵ Uitwedstrijden tegen deze dorpen zijn in het collectieve noordelijke voetbalgeheugen gegrift als zeer notoire belevenissen.

De heidedorpen zijn ontstaan in niemandsland, op heidevelden in de periferie van bestaande dorpsgebieden of op afgeveende hoogveengronden die niet in ontginning waren gebracht. De Kiel in centraal Drenthe is van dat eerste type een goed voorbeeld. Het ligt midden op het eertijds enorme heidegebied tussen Sleen en Rolde, het Ellertsveld. Eén van de routes van Coevorden naar de stad Groningen leidde dwars over dit onafzienbare heideveld en was bij reizigers berucht. Het speelt zelfs een rol in de volksoverlevering met de sage van de reuzen Ellert en Brammert die het op nietsvermoedende passanten gemunt hadden. De naam de Kiel (kijl=wig) ontleent het gebied aan de omstandigheid dat daar zeven marken aan elkaar grensden van dorpen die op grote afstand lagen. In de negentiende eeuw ontstond hier een kolonie van hutten en keten, mede in relatie tot de aanleg van het Oranjekanaal en de vervening van het Odoornerveen.⁶ De Kiel was lange tijd een soort vrijstaat waar de betrokken gemeenten weinig vat op kregen, als zij dat al wilden.

Het ontstaan van het landschap van de armoede

Verveninglandschap

Meer dan vier eeuwen lang is een groot gedeelte van het Noord-Nederlandse grondoppervlak compleet getransformeerd doordat het van een dikke laag veen (en water) is ontdaan. Voor de vier noordelijke provincies Fries-

¹ H.J. Prakke, *Deining in Drenthe*, 234.

² Dank aan J. van Ginkel voor deze suggestie.

³ J.J. Spahr van der Hoek, *De heidedorpen in de noordelijke wouden*.

⁴ S. Krul, *Jubbega, De geschiedenis van de Kompenije tot 1940*.

⁵ L.H. Bouma, *De arbeidersdorpen in de gemeente Achtkarspelen*.

⁶ M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen*, 218-224.

land, Groningen, Drenthe en Overijssel gaat het om circa 100.000 hectare hoogveen en 42.000 hectare laagveen, 12,5 procent van het totale grondoppervlak.

In mijn dissertatie heb ik berekend dat er in 1650 voor ongeveer 1500 veenarbeiders en hun gezinnen werk was in de veenderijen gedurende een groot gedeelte van het jaar: graven en drogen van de turf, laden van de schepen, voorbereiden van de veenputten. Daarnaast was er tijdens de graafcampagne van circa drie maanden nog eens werk voor 2250 seizoenarbeiders. In 1850 ging het om 2500 gezinnen en 3500 seizoenwerkers. Voor hen was in totaal 1.685.000 mandagen werk. In 1900 betrof het 2,1 miljoen mandagen, 7500 personen.¹ Velen waren dus bij de veenderij betrokken. Afgezien van de mensen die zich metterwoon in een veengebied vestigden kwamen tijdens de campagne vele seizoenswerkers van elders, vaak vanuit oudere veengebieden. Zo kwam van de 302 Drentse seizoenwerkers in de gemeente Emmen in 1889 31 procent uit Hogeveen, 33 procent uit Smilde en 9 procent uit Odoorn. Van alle seizoenarbeiders in Emmen in 1889, 569 personen, kwam 53 procent uit Drenthe, 19 procent uit Friesland, 20 procent uit Groningen en 2 procent uit Duitsland.²

Dat de afgeveende grond na de turfwinning werd ontgonnen tot dalgrond is tot in het laatst van de negentiende eeuw eerder uitzondering dan regel geweest. Dalgrond is alleen te transformeren tot een vruchtbare bouwvoor als deze voldoende wordt bemest. Voor de introductie van de kunstmest was de natuurlijke mest duur. Het ging dan om het stedelijke afval van de stadsbewoners, de stratendrek, die door de stedelijke overheid werd ingezameld en vervolgens verkocht. Vaak aan de meestbiedende schippers die de mest als retourvracht mee terugnamen. Alleen de stad Groningen kende een apart regime waarbij de stadsmeiers die in Hogeveen en Sappemeer de veenplaatsen van de stad in exploitatie hadden, gratis de beschikking kregen over de stratendrek uit de stad. Dit arrangement kwam voort uit de directe bemoeienis van de stad met de verveningen in haar achterland op haar eigen stadsbezit. Deze had er tweeledig voordeel van. Ten eerste kwam zij makkelijk van het afval af en ten tweede waren de meiers van de stadsveenplaatsen verplicht na de verveningen de grond in ontginning te brengen, zodat na verloop van een aantal jaren huur voor het gebruik van deze grond door de stad geheven kon worden. In de achttiende eeuw overigens werd de Groninger stadsmest niet meer gratis verstrekt maar per opbod verkocht, hoewel diverse veengebieden van de biedingen waren uitgesloten.

¹ Ibidem, 353.

² D. van der Haer en M. Tamminga, 'De ontwikkeling van de bevolking', 284.

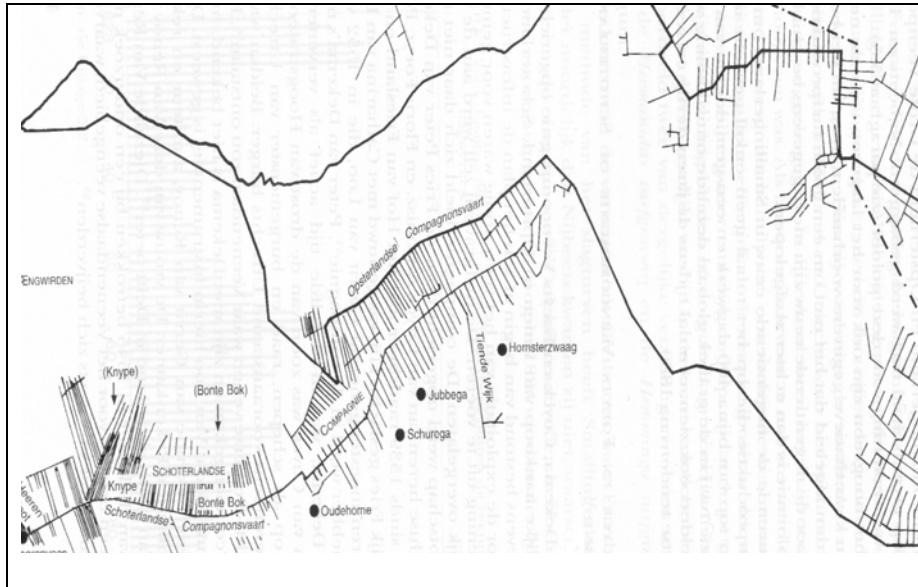
In andere veengebieden lag de situatie heel anders. Daar was veel minder sprake van een sturende hand van een overheid. Vaak was het een particuliere veencompagnie die de stoot tot de exploitatie van een veengebied gegeven had door het graven van een kanaal en het aan snee brengen van veenplaatsen. Als een veengebied eenmaal ontsloten was beperkte zo'n compagnie zich meestal tot het beheer van de vaart en het algemene toezicht op de gang van zaken. De veenplaatsen werden verkocht aan ondercompagnieën of aan particulieren die verder zorg droegen voor de daadwerkelijke turfwinning. Geregeld gingen die veenplaatsen in andere handen over. De veencompagnie noch de daadwerkelijke verveners hadden veel belang bij de afgeveende grond, althans onvoldoende om daarin flink te investeren door middel van de aanvoer van dure mest. Het gevolg was dat oudere uitgeveende gebieden braak bleven liggen en weer tot woeste grond vervielen. Het Drentse Hoogeveen is daarvan een sprekend voorbeeld. De sturende kracht was daar de Compagnie van 5000 Morgen. Deze werd bestuurd door hoofdpaticipanten die werden gerekruteerd uit de participanten. Participant kon men worden als men minimaal 100 morgen (ca. 100 hectare) aan veenbezit had. Na de beginperiode hield de compagnie zich hoofdzakelijk bezig met de zorg voor de Hoogeveense Vaart en met de hoofdwijken die het gebied verder ontsloten. Van alle turf werd een afvaarts-geld geheven waaruit het onderhoud en het beheer betaald werd. Met wat er op de veenplaatsen zelf gebeurde bemoeide de compagnie zich niet.

In 1625 was de compagnie van start gegaan en toen na ruim tweehonderd jaar het kadaster werd opgemaakt, bleek het grootste gedeelte van de afgeveende grond woest te liggen. Van de 4.000 hectare heide- en veengrond werd een kwart als 'veen' bestempeld, de rest als heide. Drieduizend hectare grond sinds 1625 is dus na de vervening ongebruikt blijven liggen. Tien procent van de gemeente was in gebruik als bouwland en 17 procent als wei- en hooiland. De bebouwing in Hoogeveen, dat zich tot de volkrijkste gemeente van Drenthe had ontwikkeld met ruim 6.000 inwoners in 1829, concentreerde zich in linten langs de talloze vaarten en wijken. De directe omgeving van de huizen was in cultuur gebracht, maar even buiten het bebouwingslint lag de grond braak.¹

Ook in Friesland in de kadastrale gemeente Mildam in het gedeelte langs de Schoterlandse Compagnionsvaart was dat het geval. Kleine gecultiveerde percelen lagen vlak langs de vaart, woeste grond daarachter.² Het verschil met

¹ L. Wimmenhove, 'Ontginning en bosbouw', 236.

² Met dank aan J. van der Vaart van de Fryske Akademy voor het beschikbaar stellen van de kadastrale gegevens.

Veenkanalen Oostelijk Friesland

Hoogeveen was dat daar in 1832 nauwelijks nog veen te vinden was terwijl in Hoogeveen nog ca. 1500 hectare in exploitatie kon worden genomen. Ongeveer vijftig jaar later was de situatie in Hoogeveen sterk veranderd. In 1883 was het percentage heide en veen teruggelopen van 67 naar 33 procent om in 1896 nog verder gedaald te zijn tot 14 procent. Niet dat de bouw- en weilanden evenredig toenamen, al steeg hun aandeel wel iets, maar wel het areaal bos. Hoogeveen is in de negentiende eeuw sterk bebost. Van 6 procent in 1832 nam het percentage bos toe tot 38 procent in 1896. Die bebossing geschiedde op de afgeveende grond met een commercieel oogmerk, echter zonder voorafgaande bemesting. Hoogeveen werd hierom zelfs enigszins vermaard, Duitse veendeskundigen wilden precies weten hoe dat er toe ging.

Langs de Schoterlandse Compagnonsvaart deed een dergelijke ontwikkeling zich niet voor. Daar lag rond 1890 nog altijd 35 procent woest. De vervening langs vaart was vooral een zeventiende eeuwse aangelegenheid geweest. In de achttiende eeuw schommelde het productieniveau rond een bescheiden 2.000 dagwerken turf per jaar, om in de loop van de negentiende eeuw verder af te nemen tot 1.000 dagwerken of minder,¹ Slechts 13 procent van de totale turfproductie uit het meer dan driehonderdvijftigjarig bestaan van de Schoterlandse Compagnie werd in de negentiende eeuw gerealiseerd. Er waren toen niet meer dan 50 tot 100 personen tijdens het seizoen bij de ver-

¹ M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen*, 136.

vening betrokken. De compagnie was in de negentiende en twintigste eeuw dan ook meer een beleggingsmaatschappij dan een veencompagnie. De inkomsten kwamen vooral uit de vrijkopen, naast de incidentele verkoop van grond. Met een vrijkoop kon een perceel veen het recht verwerven om van de vaart gebruik te maken. In 1832 bij de opname van het kadaster beschikte de compagnie in het oostelijk gedeelte van Schoterland over zo'n 150 percelen grond, op een totaal van zo'n 2100 percelen. Veelal ging het om percelen heideveld, maar de compagnie had ook weiland, bouwland en bos in eigendom.¹

De streek in de noordelijke Wouden waar veel heidedorpen waren gesitueerd, betrof voor een belangrijk deel veengebieden die reeds tijdens de Middeleeuwen waren verveend, onder regie van Friese kloosters en Leeuwarder instellingen als het Sint Anthonygasthuis. De verveningsactiviteiten concentreerden zich in de grietenijen Dantumadeel, Tjietjerkstradeel en Achtkarspelen. Waarschijnlijk vergden deze venen door de bestaande natuurlijke afwatering niet zulke grote investeringen in de infrastructuur². Het hoogveen zal waarschijnlijk niet zo dik en uitgestrekt zijn geweest als elders in de Wouden. Het waren de makkelijkst aan snee te brengen veencomplexen. De beide kloosters die in Achtkarspelen lagen, het Gerkesklooster en het Buweklooster waren nog in de zestiende eeuw zeer actief bij de verveningen betrokken. In het eerste geval leidde dit tot het ontstaan van Surhuisterveen. Over dit veen sloot de abt van het Gerkesklooster in 1576 een overeenkomst met de Utrechtse burger Mathias van Voort c.s., waarbij dezen veertig jaar lang het recht kregen turf te graven. De ondergrond bleef eigendom van het klooster. Het klooster trok slechts korte tijd profijt van de overeenkomst omdat het in 1580 tijdens de Reformatie werd opgeheven en het bezit in handen van de Staten van Friesland kwam. Deze hebben in de decennia daarna regelmatig kleinere stukken veen verkocht aan particulieren. Tussen 1638 en 1644 is tenslotte alle resterende kloosterveen verkocht. Van het Gerkeskloosterveen was toen het meest westelijke gedeelte nog over alsmede enige stroken in het zuidoostelijk deel. Ongeveer de helft van het gehele veencomplex van ongeveer 800 hectare was in die tijd reeds in exploitatie gebracht. Het gebied waterde in noordelijke richting af en voor een verbetering van de afvoer van water en turf werd in 1648 en 1649 de Nieuwe Vaart gegraven, een directe verbinding van het Surhuisterveen met het Kolonelsdiep. Het meest zuidwestelijke gedeelte van het Surhuisterveen is waarschijnlijk niet systematisch verveend. Nog in 1844 lag dit grotendeels onvergraven. Het gebied werd gebruikt voor boekweitteelt en

¹ Het betreft hier de secties E en F van de kadastrale gemeente Mildam.

² M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen*, 116.

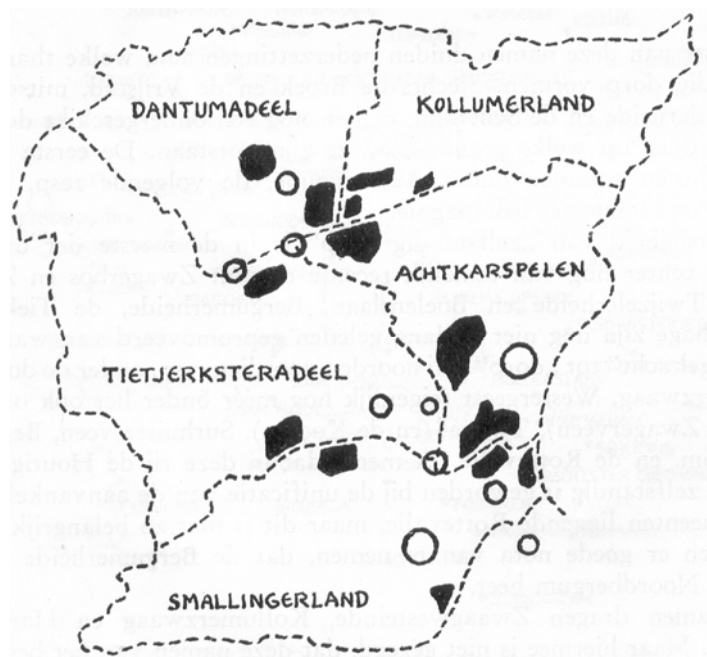
klonk door het gebruik vanzelf in tot op het zand. De onontgonnen ondergrond werd in gebruik genomen door individuele kolonisten. Met de afgeveende grond gebeurde eveneens weinig. Slechts incidenteel werd er mest aangevoerd om dalgrond te ontginnen. Daardoor kon een uitgestrekt heidegebied ontstaan, waar in de achttiende en negentiende eeuw de armoedige heidedorpen Boelenslaan en Houtighage ontstonden. De ontginning van de venen van het Buweklooster onder Drogeham leidde uiteindelijk tot het ontstaan van Rottevalle. Ook hier ging het om een gebied dat in de achttiende eeuw weinig verveningsactiviteit meer liet zien. De heidedorpen zijn vooral in de achttiende eeuw ontstaan en sterk gegroeid in de negentiende eeuw.

In de hier genoemde Friese veengebieden, in Opsterland en de Stellingwerfen was de situatie niet veel anders, kan men in de negentiende eeuw spreken van een verwaarloosd landschap. Het is dan goeddeels van zijn veen ontdaan, maar daarna is er weinig mee gebeurd en is de grond vervallen tot woeste grond. De eigenaren bekommerden zich er weinig om, van ontginning was geen sprake. Dit 'niemandland' werd de plek waar de heidedorpen konden gedijen. Alleen langs de kanalen en de belangrijkste wijken was sprake van geregelde bebouwing, met meestal kleine bedoeninkjes bestaande uit een klein huisje en wat land waar producten voor eigen gebruik konden worden geteeld en wat vee kon worden gehouden.

Zo ook in het Drentse Hoogeveen dat in het begin van de negentiende eeuw op de ruim 4.500 inwoners slechts 52 mensen telde die als (hoofd)beroep boer opgaven. Van de overige 800 beroepsbeoefenaren waren er echter wel ongeveer 500 die ook enige agrarische activiteiten ontplooiden. Zij hadden wat land en hielden enkele beesten. Van de ruim tweehonderd schippers in Hoogeveen waren er 106 die over bouw-, wei- en hooiland beschikten en 99 die tevens runderen hadden, gemiddeld meer dan twee. Van de 372 arbeiders deden er 217 ook iets agrarisch en hadden 161 runderen.¹ Van de Hoogeveense bevolking woonde in deze tijd ongeveer 38 procent in de kom van Hoogeveen en de rest daarbuiten in 'de velden' langs de talloze opgaanden en wijken. Naast de burgers en de notabelen woonden in 1830 ook de iets beter gesitueerde arbeiders en handwerkslieden in de kom van Hoogeveen. Er stonden zo'n 200 arbeiderswoningen in de kom, meestal met twee vertrekken. De minder aanzienlijke arbeiders woonden in de velden in éénkamerwoningen. In 1830 telde Hoogeveen 55 hutten.²

¹ W. Tijms, 'De agrarische en ambachtelijke sector 1615-1815', 154-156.

² F. Nijstad, 'Burgers en buitenlui', 82.

De concentratie van de heidedorpen (zwart) en van de veenkolonie-achtige nederzettingen (wit)

De Wouden

Spahr van der Hoek definieert de heidedorpen als nederzettingen van betrekkelijk geringe ouderdom, met een bevolking die naar samenstelling en naar (dikwijls ook) mentaliteit afwijkt van de oudere dorpen in het gebied. Zij zijn ontstaan in dezelfde tijd als de veenkolonies of later, soms op onontgonnen heidevelden van een ouder dorp.¹ In de heidedorpen wonen in hoofdzaak mensen die aangeduid worden als arbeider. Als heidedorpen in de noordelijke Wouden noemt hij Zwaagwesteinde, Twijzelerheide, Harkema-Opeinde, Boelenslaan, Houtigehage en Suameerheide. Jubbega'ster Compagnie, de Noordwoldiger Velden en Ravenswoud behoren tot de zuidelijke Wouden. De heidedorpen zijn meest in de achttiende en negentiende eeuw ontstaan als a) veenkolonie zonder kans op ontwikkeling, b) kolonie van verdreven armlastigen, gevluchte misdadigers en maatschappelijk mislukten. In de negentiende eeuw vormden zij de "Arme Friese heide". De vraag is nu welke relatie er precies bestaat tussen de veenderij en het heidedorp, waar het gaat om de bewoners. Spahr van der Hoek legt die relatie niet, hij spreekt

¹ J.J. Spahr van der Hoek, *De Wouden*, 10.

vooral over verdreven armlastigen. Anderen als Gerber spreken over werkloos geworden veenarbeiders die zonder voldoende middelen van bestaan bleven hangen in de uitgeveende kolonies of zich, evenals andere ‘heruntergesunkene’ elementen, vestigden op arme gronden die niet geschikt waren om in cultuur te worden gebracht.¹ In een sociografische rapportage over de arbeidersdorpen in de gemeente Achtkarspelen uit de jaren 1950 sluit Bouma zich bij die visie aan: “Toen de verveningen in de omgeving omstreeks het jaar 1800 ten einde gingen lopen, voltrok zich, zoals overal elders in de veenderijen, een structuurverandering: de meest kapitaalkrachtigen en energieksten onder de ontslagen veenarbeiders kochten een stukje ontveende grond en stichtten een ontginningsbedrijfje, terwijl voor de economisch zwaksten voor wie geen werk meer voorhanden was, slechts de onontgonnen heide overbleef”.² Daar zou nog aan toegevoegd kunnen worden dat de ondernemendste veenarbeiders ook wel met gezin en al migreerden naar nieuwe veengebieden, zoals in deze tijd Appelscha en Smilde, of wel ter plaatse bleven wonen, maar dan als trekarbeider tijdens de campagne elders in het veen gingen werken en daarna in de landbouw. Dat is ook de visie van Frieswijk die niet gelooft in restanten veenarbeiders die bleven hangen.³ Het zal noodzakelijk zijn over een lange periode gedetailleerd migratie- en genealogisch onderzoek te verrichten om inzicht te krijgen in het levens- en huisvestingspatroon van gezinnen van veenarbeiders. Wellicht zal dan blijken dat velen van hen de armoede een stap voor probeerden te blijven door steeds te verkassen naar een nieuw veengebied als het oude dreigde uitgeveend te raken. Pas in de jaren 1920 in Zuidoost-Drenthe zou er dan geen uitweg meer mogelijk zijn geweest: nieuwe veengebieden waren er niet meer; turf werd verdrongen door steenkool en Duitsland zat op slot.

In de Encyclopedie van Friesland worden de heidedorpen als volgt gekenschetst:

“De hoge criminaliteitscijfers van de Friese Wouden kwamen voort uit de karakteristiekste der heidedorpen, waar het leven ongebonden was: eigen normen inzake vechten, moorden, brandstichten, stelen, bedelen, overspel, minachting voor de overheid, maar de solidariteit was groter dan in de boerendorpen en er was een merkwaardige toegankelijkheid zowel voor primitief geloof en bijgeloof als voor principiële antikerkelijkheid. Antropologisch wijken de bewoners vaak af van de boerenbevolking. De maatschappelijke aanpassing van de arbeidersdorpen is bevorderd door onderwijzers, predikanten en evangelisten en door de stijging van het wel-

¹ S. Gerber, ‘Enige beschouwingen over de planologische ontwikkeling van de Wouden’, 203.

² L.H. Bouma, *Rapporten*, 33.

³ J. Frieswijk, ‘Huwen en ‘huizen’.

vaartspeil, veroorzaakt door o.a. een late middenstandsvorming, door de mollen- en bunzingjacht, door een in goede banen geleide handelsgeest en door de toegenomen arbeidsgelegenheid in grondwerk en industrie, waardoor de arbeidersdorpen nu deels forensendorpen zijn”.¹

De algemene kenmerken van de heidedorpen worden in de literatuur in zes punten samengevat:

- 1 Een overheersende armoede
- 2 Bijzonder slechte woonomstandigheden
- 3 Grote gezinnen
- 4 Bevolking van arbeiders, bedelaars en ‘losse’ beroepen
- 5 Een van het ‘normale’ patroon afwijkende levenswijze
- 6 Sterke onderlinge solidariteit

Tot het vijfde kenmerk wordt onder andere de criminaliteit gerekend waarover de auteurs over de ‘Arme Friese heide’ nogal opgeven. Of dat echt zo was, in vergelijking tot de steden of bijvoorbeeld de Drentse veengebieden, wordt niet duidelijk. Maar dat zou ook kunnen liggen aan het ontbreken van systematisch onderzoek. Veel van de criminele handelingen stonden in relatie tot de armoede. Diefstal was een veel voorkomend vergrijp en dan niet zozeer (georganiseerde) inbraken bij meer bemiddelden, maar vooral gelegenheidsdiefstallen, stelen wat voor het grijpen lag.² Daarnaast werd men vaak opgepakt voor bedelen, venten, muziek maken en voor dronkenschap en vechtpartijen. Het vijfde en zesde kenmerk uitte zich ook in een zekere vijandigheid ten opzichte van (mensen uit) andere dorpen. Frieswijk spreekt in dit verband wel van extreem ‘dorpisme’.³

Rond 1850 moet het dieptepunt in de omstandigheden in de heidedorpen ongeveer bereikt zijn geweest. De periode tussen 1850 en 1875 was een gouden tijd voor de Friese landbouw en in beperkte mate profiteerden de heidebewoners daar ook van. Voor de losse arbeiders ontstond een regelmatigere arbeidscyclus. In het voorjaar ging men turfgraven in Beets of langs het Stadskanaal in de Drentse veenkolonies. Rond 1900 reed er zelfs een speciale trein van Buitenpost naar Emmer-Compascuum op de dinsdag na Pasen als het turfgraversseizoen begon. Anderen gingen tezelfdertijd wel wieden op de Groninger klei. Ook vrouwen en kinderen namen aan dat laatste deel. Na één of anderhalve maand keerde men dan terug uit Groningen om soms hetzelfde werk in de Friese bouwhoek te doen. In de zomer bleef niemand in de veenderij, dan was er alleen nog droogwerk voor de vaste veenarbeidersge-

¹ L.H. Bouma, *Rapporten*, 14.

² J.J. Spahr van der Hoek, *De Wouden*, 58.

³ J. Frieswijk aan de auteur, 25 november 2002.

zinnen die in het gebied zelf woonden. De heidebewoners gingen dan maaien en hooien in de Friese greidhoek, eerst nog in concurrentie met de Duitse hannekemaaiers, maar in het laatste kwart van de negentiende eeuw in hun plaats. In de nazomer was er weer werk op het Groningerland met het graanzichten en oogsten en het vlastrekken. Nu gingen ook turfgravers mee en bleven de vrouwen thuis. In de herfst konden zij dan aardappels rooien, waarvoor mannen en vrouwen overal terecht konden, en daarna nog in beperkte mate cichoreigraven in Dantumadeel en achter Dokkum. 's Winters heerste er werkloosheid of werd er door middel van huisvljijt geprobeerd iets te verdienen, zoals het vervaardigen van heideboenders, roop (strotouw), het vlechten van matten. Vrouwen en kinderen deden daaraan mee, ook aan de eigen handel die dat met zich bracht. Aanvankelijk werd dat door de makers zelf uitgevent in Groningen en Friesland, in het laatst van de eeuw ontstond er tussenhandel door lieden uit Zwaagwesteinde en omgeving, die de producten van de heidebewoners opkochten en uitventten. De Zwaagwesteinders raakten aldus allerwegen bekend als gewiekste handelaars. Als het niet lukte op deze manier het jaar rond te komen, was het gebruikelijk om te gaan bedelen. Rond 1890 kwam er nog een lucratieve bezigheid bij: het mollenvangen. Mollenvellen kregen toen enige waarde als bont. In het eerste decennium van de twintigste eeuw liepen de prijzen hiervoor flink op, zodat de mollenvaarders zelfs naar het buitenland trokken naar nieuwe jachtgebieden toen in de eigen omgeving geen mol meer te vinden was. De beste mollenvaarders kwamen uit Houtgehage, Boelenslaan en Harkema-Opeinde.

Spaarzame en energieke heidebewoners konden door deze arbeidscyclus een klein kapitaaltje bij elkaar sparen voor een eigen 'spultsje', een kleine boerderij.

Jubbega

Naar de ontwikkeling van Jubbega en omgeving, De Kompenije, in de grietenij later gemeente Schoterland is door Krul systematisch onderzoek verricht. Dit was een meer direct met de vervening verband houdende nederzetting dan sommige heidedorpen die bij Spahr van der Hoek beschreven worden. Zij houdt nauw verband met de Schoterlandse Veencompagnie en de gelijknamige vaart. In 1627 was deze gevorderd tot onder Katlijk en in 1652 tot onder Nijehorne. Pas een eeuw later in 1754 werd de vaart verder verlengd en werd er een sluis gebouwd onder Oudehorne. In de jaren zeventig van de achttiende eeuw werd de volgende sluis gebouwd die bekend werd onder de naam Jubbega Derde Sluis. Rond 1782 was voor het eerst sprake van bewoning onder Hoornsterzwaag zodat aangenomen mag worden dat de vervening daar toen in gang was. Ongeveer daar ook kwam de vervening tot

stilstand omdat de Schoterlandse Compagnie met de Opsterlandse Veencompagnie in 1783 de afspraak maakte dat zij niet op elkaars grondgebied zouden vervenen. Zo werd de Schoterlandse Compagnonsvaart een doodlopend kanaal dat geleidelijk steeds minder scheepvaartverkeer trok. Krul dateert de crisis in de Kompenije dan ook al in de achttiende eeuw. Niettemin groeide de bevolking er hard, 107 procent in circa vijftig jaar tijd, tegen 25 procent over heel Friesland gerekend voor de gehele achttiende eeuw.¹

De groeiende armoede bleek uit de steeds onstuimiger bouw van hutten rond 1800, aanvankelijk nog iets westelijker bij de Tweede Sluis onder Oudehorne, later ook bij de Derde Sluis. Het gebied genoot al rond 1800 enige geduchtheid wegens de criminaliteit die er zou heersen. Berucht waren de nachtelijke bedeltochten in omringende dorpen, waarbij groepen Kompenijsters de bevolking de stuipen op het lijf joegen².

De bevolkingsgroei zette zich gedurende de gehele negentiende eeuw voort en het gebied trok ook armen van elders aan. Ondanks slechte sociaal-economische omstandigheden bestond net als in de Wouden niet erg de neiging om te migreren. Aan de omvangrijke Friese emigratie naar het buitenland deden de Jubbegasters niet mee. Zij waren bijzonder honkvast en waren qua herkomst ook uit de naaste omgeving afkomstig, zoals Frieswijk onlangs heeft laten zien. In 1839 was ongeveer de helft van de ouders in Jubbega geboren de rest kwam uit overig Schoterland en uit Opsterland, een gering deel, zo'n 9 procent, uit overig Friesland. Het aandeel van buiten Friesland was te verwaarlozen³. Trekarbeid vond wel plaats. In het Friese hoogveen bij Appelscha konden rond 1890 65 Kompenijsters terecht (onder wie 35 vrouwen), 85 trokken er naar Drenthe en 220 naar de laagveenderijen in Friesland's lage midden⁴. Net als in de Wouden profiteerden ook de Kompenijsters van de economische mogelijkheden aan het eind van de negentiende eeuw, hoewel Krul constateert dat onontwikkeldheid en defaitisme verbeteringen in de weg stonden⁵. Door alle media-aandacht aan het eind van de negentiende eeuw en door de agitatie van rode huize werden er filantropische hulpprojecten geïnitieerd door P.W. Janssens Friesche Stichting die een vijftal boerderijtjes liet bouwen, en door baron van Heemstra uit Dribergen die een bewaarschool in het leven riep en negen stenen arbeiderswoningen liet bouwen. Hij liet er ook ontginningen uitvoeren. Tekenen dat de streek wat uit de lethargie ontwaakte was ook het opbloeien van het vere-

¹ S. Krul, *Jubbega*, 11-15.

² S.J. van der Molen, 'Criminaliteit in de Compagnie vóór honderdvijftig jaar'.

³ J. Frieswijk, 'Huwen en 'huizen'', 220.

⁴ S. Krul, *Jubbega*, 26.

⁵ *Ibidem*, 28.

nigingsleven, zoals plaatselijk belang, een boerenleenbank en korfbal. Jubbega Derde Sluis kreeg in 1906 een verharde verbinding met Gorredijk. In 1912 kwam er een coöperatie voor in- en verkoop van consumptiegoederen, vooral brood: Door Organisatie Tot Kracht. Toen echter na de Eerste Wereldoorlog de veenderij in een diepe crisis belandde en het ook in de landbouw niet best ging, vooral voor de kleine keuters, werd de broze hoop van de Jubbegasters dat de massale armoede tot het verleden zou behoren de bodem ingeslagen. Net als in Zuidoost-Drenthe zou de crisis hier tot na de Tweede Wereldoorlog aanhouden, ondanks diverse opbouwpoelingen.

Landschap van het ‘wilde wonen’

Bewoning

Van alle aspecten die in de veen- en heidedorpen onderscheiden kunnen worden heeft de bewoning het meest tot de verbeelding gesproken, vooral bij degenen die er niet woonden. De plaggenhut is tot hét symbool van de veenderij uitgegroeid. Op die symboolfunctie wil ik hier verder niet ingaan, hoewel men zich zou kunnen afvragen of dit bouwkundig verschijnsel niet alleen al vanwege de prominente plaats in het collectief geheugen een veel grotere plaats in de Belvedere discussie verdient.¹ Wel wil ik nagaan of de plaggenhut, beter is het spreken van de ‘spitkeet’, wat nader geanalyseerd kan worden en te bezien is naar bouw, uiterlijk en indeling.

De contemporaine beschrijvingen zijn overvloedig en beeldend, zoals uit de herinneringen van Harmen van Houten reeds bleek. Zo is er een beschrijving van de hutten in de gemeente Sleen waar in 1927 een piepjonge, maar niettemin ouderwets regenteske burgemeester Bontekoe zijn intrede mocht doen. Behalve in de Kiel in het noorden van de gemeente was ook in het zuiden een concentratie hutten te vinden. Bij de verkenning van zijn nieuwe gemeente, op de fiets, kreeg Bontekoe van de gemeentebode Hidding ook Veenoord voorgeschoteld:

“Wij bezagen woningen van de woningstichting die onvoorstelbaar slecht gebouwd bleken met brede kieren in de deuren waar je haast een vinger door kon steken en met specie tussen de stenen waarvoor kennelijk meer zand dan cement was gebruikt en Hidding vertelde dat de bewoners de f 2,- huur per week maar moeizaam en soms helemaal niet konden opbrengen. Pas op 15 april 1935 kwam er bericht uit Den Haag dat voor de 21 woningen te Veenoord met een huur van f 1,75 per week genoeg werd genomen. Er stonden ook wat houten noodwoningen (...). Pal tegen de

¹ Zie hiervoor mijn artikel genoemd in noot 2 op pagina 167.

Schoonebeeker grens aan stond een plaggenhut in een idyllische omgeving. Berken, lijsterbessen en zelfs tamme kastanjes stonden eromheen. De keet was slecht: alle wanden van zoden, voorgevel en schoorsteen van hout. Diep bukkende betrad ik de hut waar een broer en zuster tezamen woonden met twee geiten, een kat en wat kippen, alles in één vertrek. De geiten en het open vuur zorgden voor het bijzondere aroma dat ik in de komende jaren in tal van andere keten telkens weer zou aantreffen (...). Het is zelfs voorgekomen dat de wegwerker opdracht kreeg de vloer, die geleidelijk hoger was komen te liggen, omdat de bewoners het vuil van de dieren nooit opruimden, met een spade een voet diep te verlagen, zodat de bewoners weer beter door de deur konden binnenkomen en binnen weer rechtop konden staan!”¹

Te Veenoord stond ook nog een aantal houten noodwoningen die in de Eerste Wereldoorlog waren gebouwd. Bontekoe noemde ze miserabel, maar zij waren anno 1930 nog wel steeds bewoond, al werd er geen huur voor betaald. Dat leidde tot de vraag van het ministerie waarom ze niet waren afgebroken omdat ze toch immers leeg stonden. Toen de gemeente berichtte dat deze keten wél bewoond waren, kwam het congé dat de bewoningstermijn op 31 december 1930 afliep. De gemeente kon niet anders dan verlenging van de vergunning aanvragen omdat de bewoners niet elders onder te brengen waren. Ook de omgeving van Veenoord kan men in het interbellum bestempelen als een gebied waar de vervening zelf al een tijd was afgelopen. Het was als eerste veengebied in Zuidoost-Drenthe in de jaren zestig van de negentiende eeuw aan snee gekomen².

Behalve de noodwoningen telde de gemeente volgens Bontekoe hele reeksen keten die waren opgetrokken uit heideplaggen met een puntdak van riet of stro. Als het de gemeente lukte om een gezin eruit te krijgen werd de keet direct afgebroken of in brand gestoken om te voorkomen dat er een ander gezin in zou trekken. Soms zelfs werden keten afgebroken terwijl de bewoners weigerden uit bed te komen.³ Hoe subjectief Bontekoe als bron ook moge zijn, zijn boek illustreert wel mooi welke enorme kloof er gaapte tussen de algemene burgerlijke opvattingen en de beleving van de bewoners zelf. Deze discrepantie in perceptie speelt ook voortdurend door het ‘armoe-de-debat’ heen.

¹ G.A. Bontekoe, *Mijn herinneringen aan Sleen*, 11. Veel kaas van het bouwvak kan Bontekoe niet hebben gehad: metselspecie dient te bestaan uit drie delen zand op een deel cement (aldus de vriendelijke mededeling van C. van der Heijden in zijn commentaar op een eerdere versie van dit stuk. Net als Bontekoe heb ik nog nooit een troffel in de handen gehad).

² M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen*, 254.

³ *Ibidem*, 93 en 94.

Zwaagwesteinde

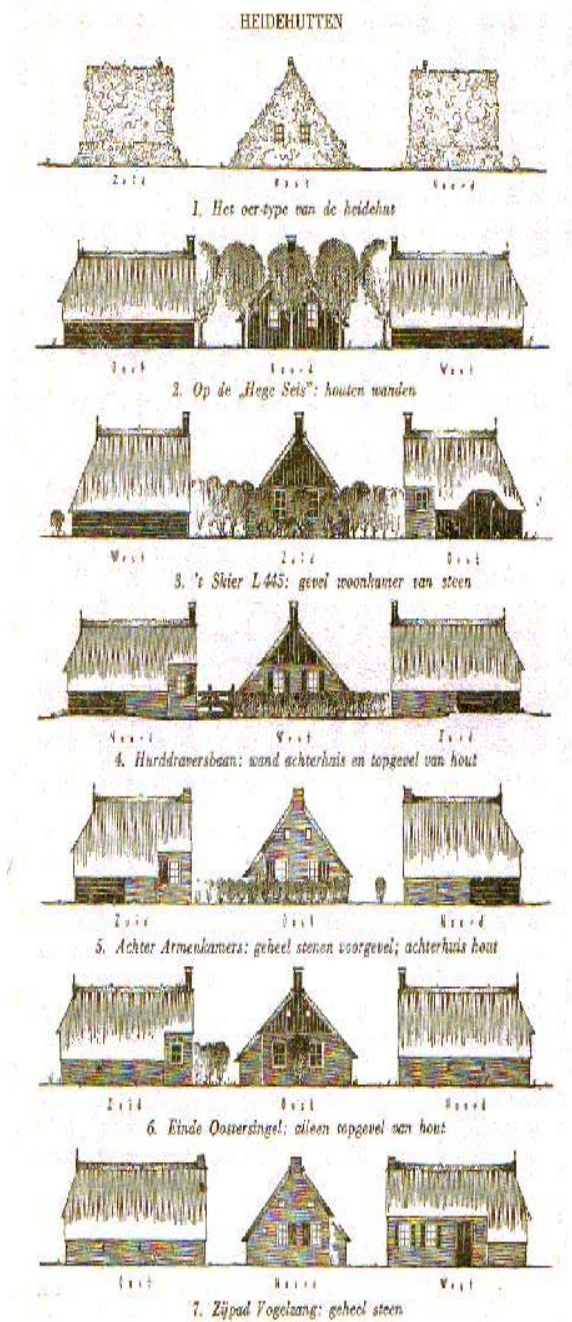
In 1954 is in opdracht van de Fryske Akademy een boek verschenen over Zwaagwesteinde van de hand van de dorpsbewoners opa en kleinzoon Sikkema.¹ Het is een van de schaarse publicaties waarin wordt geschreven over de bouwkundige details van de heidehutten. De auteurs suggereren daarbij een lineair verband tussen de onverdeelde drieschepige terpwoningen uit de eerste eeuw en de negentiende heidehut of 'klingt'. Zij menen dan ook dat de klinten typisch Fries zijn en weinig hebben uit te staan met de "Saksische hutten in Drente". Daarmee hebben zij de klint tot iets typisch Fries eigens verklaard, wat bij de Akademy wel in goed aarde zal zijn gevallen. Zij zien tevens een duidelijk verband van de klint met de latere arbeiderswoning; hij vormt derhalve een belangrijke schakel in de ontwikkeling van de Friese bouwvormen. De klint wordt hier dus gebruikt in een constructie van een Friese identiteit waarbij wel de nodige vraagtekens zijn te plaatsen. Hier gaat het echter alleen om de feitelijke informatie die verschaft wordt over de bouwwijze en de constructie.

Net als bij het boerenhuis werd de heidehut geleidelijk versteend. Het huis kreeg eerst een stenen opgaande voorgevel, later werd het voorhuis ter diepte van de voorkamer in steen opgetrokken; de wanden van het achterhuis bleven nog van hout of leem. In de kamer is de ruimte buiten de stijlen weg getimmerd, aan de ene zijde door een bedschoot aan de andere zijde door een wand voor kasten en een provisieruimte. De geheel in steen gebouwde arbeiderswoning is het laatste type in deze rij.

De heidehut, waarvan in Zwaagwesteinde de laatste in 1939 werd opgegruimd, werd doorgaans in één dag gebouwd. Hij bestond uit een onverdeelde drieschepige ruimte.. Nadat de zoden van de heidegrond waarop de hut werd gebouwd waren weggestoken werd het vierkant opgezet. Dit vierkant bestond uit twee gebinten van dunne boomstammen waaroverheen de draaghouten voor het dak werden gelegd. Soms werden tussen deze gebinten nog één of meer losse stijlen geplaatst om de draaghouten te steunen. Evenals de gebinten werden zij met veldkeien gefundeerd.

Aan de buitenzijde tegen de eindgebinten begon men nu de voor- en achtergevel op te stapelen van afgestoken plaggen die in verband op elkaar werden gelegd met een vulling van leem ertussen. In de achtergevel werd een deur uitgespaard en de voorgevel werd voorzien van een paar koevensters, die men hier of daar had opgescharreld. De lage zijwanden kwamen niet direct tegen de gebinten aan, maar op enige afstand buiten de stijlen. Zij waren doorgaans nog geen meter hoog. Te beginnen bij deze zijwanden

¹ K. Sikkema Sr. en K. Sikkema Jr., *Zwaagwesteinde*.

Tekening van de ontwikkeling van de heidewoning (clint) (bron: Sikkema, Zwaagwesteinde 4)

werden over de draaghouten sporen gelegd die in de top boven de nokgording bij elkaar werden gebonden. Op de sporen werden takken uitgespreid waarover dan een plaggen-, stro- of rietdekking werd aangebracht. Uitwendig was de hut daarmee voltooid. Soms werd in de nok nog wel eens een bodemloos vaatje of blik geplaatst dat als schoorsteen dienst moest doen. Regel was echter dat de rook maar door de deuropening naar buiten moest zien te komen.

Van binnen werden de zodenwanden met dezelfde leemspecie als waarmee ze gemetseld waren afgepleisterd, terwijl ook op de vloer een leemlaag werd aangebracht. De ruimte buiten de gebintstijlen werd aan een zijde benut als slaapruijnte. De bedden bestonden doorgaans uit een stroleger met een ondergrond van takkenbossen. Wie over wat afvalhout kon beschikken timmerde voor de bedden nog wel eens een schot, zodat ze eigenlijk bedsteden werden, met een uiterst kleine door een kleedje afgesloten opening. Zo rijk was echter niet iedere heidebewoner.

Vrij algemeen was het type met een al of niet afgesloten achterhuis. De hut was dan langer en had op de scheiding van kamer en achterhuis een tussengebint waartegen een scheidingswand van afvalhout werd getimmerd. Deze wand was niet hoger dan de bovenkant van het gebint, zolders kende men niet. De hut bleef één ruimte met een halfhoog wandje daarin. Later veranderde dat, toen ook over de draaghouten hout werd gelegd en een zoldertje ontstond. De hutten waren als regel met riet of stro gedekt en hadden een laag neergaand dakschild aan de achterzijde.

De afmetingen van de woningen waren vaak uiterst miniem. De zolderbalken lagen niet hoger dan 1,50 of 1,60 meter, het kameroppervlak varieerde van acht tot elf meter in het vierkant. Lichttoetreding, ventilatie en vochtwering lieten alles te wensen over.

Dat de woninkjes soms wel erg klein waren blijkt uit de herinneringen van Jelle Dam die zelf op de heide opgroeide. Hij beschreef een geval van twee oude mensen waarvan de man bij overlijden buiten zijn hut gekist moest worden omdat deze te klein was om de kist te bergen. Toch waren zijn herinneringen niet allemaal negatief. In hun hut hadden zij vaak last van padden, waarvan Dam zegt: "Ik kan mij geen aangenamer oogenblikken herinneren als wanneer ik op bed lag en die padden dan zoo zacht en langzaam nevens mij in de muur hoorde krôkjen. Dat gaf zoo'n allerrustigst gevoel, waarin ik mij heden nog heel best kan verplaatsen".¹

¹ Geciteerd bij J.J. Spahr van der Hoek, *De Wouden*, 68.

Sprekende cijfers

Enig cijfermatig inzicht in de omvang van het ketenprobleem is af te leiden uit het rapport *Sprekende cijfers* dat door de inspecteur van de Volksgezondheid J.H. Faber in 1904 werd uitgebracht. Aanleiding was de invoering van de Woning- en Gezondheidswet op 1 augustus 1902. Het was voor het eerst dat er een analyse werd gegeven van de bewoning op het platteland. Al voor de invoering van de woningwet waren er onderzoeken geweest naar de woonomstandigheden, zelfs al in 1855, maar die hielden zich uitsluitend bezig met de toestand in de grote steden.¹ Daarin kwam al wel naar voren dat de éénkamerwoning standaard was. In Arnhem bijvoorbeeld stonden in de Langstraat, die 600 meter lang was en niet meer dan 2-3,5 meter breed 200 éénkamerwoningen die niet dieper waren dan 2 meter. In de Utrechtse wijk C woonden in 1850 6.800 personen in 1.154 éénkamerwoningen. In de steden waren reeds allerlei woningbouwverenigingen ontstaan die zich toeleiden op verbetering van de huisvesting, zoals bijvoorbeeld ook in Leeuwarden de woningbouwverenigingen 'Eigen Brood Bovenal' en 'Help uzelf', maar die initiatieven hadden in 1901 het platteland nog niet bereikt.

Zijn gegevens ontleende Faber aan volkstellingen van 1889 en 1899 maar vooral aan de "Uitkomsten der woningstatistiek" die door het centraal Bureau voor de Statistiek verzameld waren ter gelegenheid van de volkstelling van 1899. De uitkomsten wierpen naar zijn mening "een schril licht op de toestanden waarin een groot gedeelte van de bevolking van ons vaderland leeft en speciaal van de bijzonder ongunstige woningtoestanden in de vier noordelijke gewesten (...)".² Faber wilde met zijn werk de gemeenten aansporen meer kennis van de woontoestanden te vergaren op plaatselijk niveau, vooral waar het betrof de afmetingen, de constructieve eigenschappen en de gebreken. Hij kon slechts gegevens verstrekken over het aantal vertrekken in relatie tot de bewoning. Niettemin bevat zijn rapport veel waardevol materiaal. Faber ging bij zijn overzicht uit van de vier inspecties waarin Nederland was verdeeld, die van Den Haag (Zuid-Holland en Zeeland), Utrecht (Noord-Holland en Utrecht), Den Bosch (Noord-Brabant, Gelderland en Limburg) en Zwolle (Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel). Hij keek alleen naar de bevolking in woningen, dat wil zeggen dat hij verpleegden in ziekenhuizen e.d., bewoners van kazernes enz. niet meetelde en evenmin bewoners van woonwagens en schepen. Vandaar dat het aantal inwoners dat hier opgevoerd wordt iets lager ligt dan de officiële uitkomst van

¹ *Verslag aan de Koning over de vereischten in inrichting van arbeiderswoningen*; H. Mercier, *Over arbeiderswoningen*, (Haarlem z.j.); *Beschrijvingsbrief voor de 20de algemene vergadering van den Volksbond*.

² J.H. Faber, *Sprekende cijfers*.

de volkstelling van 1899. Als het gaat om de vertrekken in een woning zijn winkelruimten buiten beschouwing gelaten en kelders, stallen en zolders alleen meegeteld als zij bewoond werden of als geregeld nachtverblijf werden gebruikt. Keukens, glasdichte serres en alkoven werden als vertrek aange-merkt.

Tabel 1. Woningssituatie in Nederland. Aantal vertrekken (V) per woning en bewoner (B) in 1899 (in procenten).

	Bevolking	Woning- gen	1 V	2 V	3 V	>3 V	B in 1 V	B in 2 V	B in 3 V	B > 3 V
Zuid- Holland	1.116.414	250.002	24.5	34	17	24.5	20	33.5	19	27.5
Zeeland	214.191	46.918	34.5	33.5	14.5	17.5	29	34	16	21
Noord- Holland	942.221	218.798	21	31	22	26	16.5	30	23	20.5
Utrecht	244.095	54.000	19.5	35	18	27.5	15.5	33	20	31.5
Noord- Brabant	530.177	112.581	18	34	22	26	14	32	24	30
Gelderland	550.595	114.257	23.5	33	18	25.5	20	32.5	19	28.5
Limburg	267.149	54.511	8	22	22	48	4.5	18.5	21	56
Friesland	324.787	76.886	62.5	20.5	9	8	58	23	10	9
Groningen	286.472	64.578	54	24	10	12	49	25	11	15
Overijssel	324.063	67.557	30	33.5	17	19.5	26	33.5	18	22.5
Drenthe	139.065	28.651	66	20	7	7	63	22	8	7
Nederland	4.939.229	1.008.739	28	31	18	23	24	30	19	27

Bron: J.H. Faber, *Sprekende Cijfers*

Uit tabel 1 blijkt dat 73 procent van de gehele Nederlandse bevolking in een woning zat van 3 kamers of minder met een gemiddelde bezetting van 2,32 personen per vertrek. Bij de éénkamerwoningen lag dat gemiddelde iets hoger, op 3,81 en bij driekamerwoningen iets lager, 1,62 personen per vertrek. Van de Nederlandse bevolking in 1899 woonde 24 procent in een éénkamerwoning, die in totaal 28 procent van de totale woningvoorraad vormden. De vier noordelijke provincies en Zeeland staken boven dit gemiddelde uit, de rest zat daaronder. In Drenthe was de woonsituatie het slechtst: 63 procent van alle woningen en een even groot percentage Drenten moest het doen met 1 kamer. Friesland volgde op de voet met op de derde plaats Groningen. In deze drie gevallen bestond de meerderheid van de woningen uit een éénkamerwoning. In Limburg was men het beste af, slechts 4,5 procent van de bevolking woonde in een éénkamerwoning. Faber noemt de gunstige cijfers voor Limburg en Noord-Brabant 'eigenaardig en niet geheel verklaar-

baar', zonder daar verder over uit te wijden. Wellicht dat een eigenaardige bouwwijze hiermee verband houdt, zo suggereert hij.¹

De noordelijke provincies scoren natuurlijk ook slecht waar het ging om de gemiddelde bezetting van de éénkamerwoningen. Waar het landelijk gemiddeld 3,81 bedroeg, was dat in Drenthe 4,62. Daarna volgden niet Friesland en Groningen, maar Overijssel en Gelderland. Daarna kwam Groningen, Friesland stond op de vijfde plaats (gemiddeld 3,92 personen per éénkamerwoning).

Drenthe en Friesland

Twee provincies zullen wij wat nader bekijken, Drenthe en Friesland. Ik zal daar de gemeenten met heide- of (voormalige) veendorpen uitlichten. Dat is maar ten dele mogelijk omdat alleen de gemeenten met 10.000 inwoners of meer apart worden onderscheiden. Kleinere gemeenten zijn in grootteklassen bij elkaar gevoegd. In Drenthe worden daarom alleen Assen, Emmen, Hoogeveen en Meppel apart onderscheiden. Hierbij zitten wel de twee belangrijke veengemeenten Emmen en Hoogeveen. Andere veengemeenten, zoals bijvoorbeeld Sleen, Smilde, Borger en Odoorn kunnen niet apart worden bekeken.

Uit tabel 2 blijkt dat inderdaad in de veengemeenten Emmen en Hoogeveen de éénkamerbewoning extreem hoog was. In Emmen had 80 procent van de woningen slechts één kamer en daar woonde 78 procent van de bevolking. Hier werden 2.896 éénkamerwoningen geteld, waarin 14.887 mensen huisden. Hoogeveen scoorde hier getallen van 73,5 en 71 procent, in absolute getallen 1.632 woningen en 7.117 mensen. Afgezien van de oude boerendorpjes op het zandgedeelte van de gemeente kende Emmen in feite alleen maar éénkamerwoningen. Ook in de categorie gemeenten tussen de vijf- en de tienduizend inwoners komen hoge getallen uit de bus. Het betreft hier drie gemeenten waarvan Borger en Odoorn als veengemeenten te bestempelen waren. De agrarische gemeente Norg (zonder de circa 4.000 inwoners van Veenhuizen) zal het gemiddelde iets gedrukt hebben. De gemeente Sleen die zich in de categorie twee- tot vijfduizend inwoners bevond, zat in een groep met twintig andere gemeenten, zodat daaruit weinig af te leiden valt. Tezamen kwamen deze gemeenten echter wel ver boven de 50 procent éénkamerwoningen uit. Dus ook daar is het beeld negatief. Van deze 21 gemeenten waren er slechts vier als 'echte' veengemeenten te bestempelen, Gieten, Gasselte, Sleen en Smilde, hoewel de eerste drie ook een belangrijk niet-veengedeelte kenden. Wij mogen dus concluderen dat er ook elders in

¹ Ibidem, 6.

Drenthe buiten de veengedeelten in belangrijke mate éénkamerbewoning moet zijn voorgekomen.

Tabel 2. Woningsituatie in Drenthe. Vertrekken per woning (V) en per bewoner (B) in 1899 (in procenten)

	Bevol- king	Wo- ningen	1 V	2 V	3 V	> 3 V	B in 1 V	B in 2 V	B in 3 V	B in > 3 V
Assen	10.627	2.338	39	31.5	10.5	19	37	31	11	21
Emmen	19.131	3.621	80	13	3.5	3.5	78	14.5	4	3.5
Hooge- veen	10.047	2.225	73.5	13.5	6	7	71	13.5	7	8.5
Meppel	9.517	2.247	40	30.5	11	18.5	35.5	31.5	12	21
5.000- 10.000 *	17.399	3.427	72	20	5	3	69	22	6	3
2.000- 5.000 **	62.665	12.833	68.5	19.5	7	5	63.5	22	8.5	6
1.000- 2.000 ***	9.679	1.959	61	24	6	4	61	28	7	4
Drenthe	139.065	28.651	66	20	7	7	63	22	8	7

* Borger, Odoorn en Norg. (Veenhuizen is buiten de statistiek gelaten)

** Anloo, Beilen, Coevorden, Dalen, Dwingeloo, Eelde, Gasselte, Gieten, Havelte, Roden, Ruinen, Ruinerwold, Schoonebeek, Sleen, Smilde, Vledder, Vries, Westerbork, de Wijk, Zuidlaren, Zuidwolde

*** Diever, Nijeveen, Oosterhesselen, Peize, Rolde, Zweeloo

Bron: Faber: *Sprekende cijfers*

In een groot aantal Friese gemeenten was de situatie niet veel beter (Tabel 3). Deze zijn voor een groot gedeelte wel apart te onderscheiden omdat zij boven de 10.000 inwoners grens vallen. Maar het betreft wel vaak grote gemeenten met daarbinnen tal van dorpen zonder veel relatie met de vereningen. Opsterland, Schoterland en Smallerland mogen wij wel als echte veengemeenten bestempelen. Achtkarspelen en Weststellingwerf kenden ooit belangrijke veengedeelten. In alle gevallen was het wel zo dat er ten tijde van de telling in 1899 van actieve turfwinning op het hoogveen in geen van deze gemeenten nog op grote schaal sprake was. Turf werd nog wel gegraven in de laagvenen in Frieslands midden, al ging het hier niet om de enorme aan-

tallen van Zuidoost-Drenthe.¹ Opvallend is het hoge percentage éénkamerwoningen in Dantumadeel, tussen Dokkum en Leeuwarden. Deze gemeente kende niet echt grootschalige verveningen, maar behoorde wel tot de streek met de typische heidedorpen van de noordelijke Wouden.² In het begin van de twintigste eeuw woonden de mensen hoofdzakelijk verspreid over de uitgestrekte velden in de gemeente. Zwaagwesteinde behoorde er ook toe.³ De getallen waren vergelijkbaar met die van Emmen. De andere gemeenten in de noordelijke wouden, Achtkarspelen en Smallingerland en een deel van Tietjerkstradeel kenden een percentage éénkamerwoningen van ruim boven de 70 procent. In Achtkarspelen stonden 1.937 éénkamerwoningen met 8.080 bewoners. Een kwart van deze woningen had een vloeroppervlak van minder dan 10 m², bij een gemiddelde bezetting van 4,83 personen. Bekende heidedorpen hier waren Surhuisterveen, Harkema, Twijzelerheide en Boelenslaan. In Smallingerland concentreerden de woonproblemen zich vooral in Houtigehage, Opeinde en Drachtstercompagnie met 1.700 éénkamerwoningen en 7.178 bewoners.

Tabel 3. Woningtoestand Friesland. Aantal vertrekken (V) per woning en per bewoner (B) in 1899 (in procenten).

	Bevolking	Woningen	1V	2 V	3 V	> 3 V	B in 1 V	B in 2 V	B in 3 V	B in > 3 V
Opsterland	14.729	3.229	68	20	6.5	5.5	65	22	7	6
Schoterland	14.211	3.227	62	25	7	6	59	25	8	8
Weststellingwerf	14.390	3.112	70	21	6	3	67	24	6	3
Tietjerkstradeel	13.821	3.233	72.5	18	6	3.5	68	21	7	4
Achtkarspelen	11.498	2.617	74	17	6	3	70	20	7	3
Smallingerland	10.459	2.347	73	17	5	5	68.5	19	6.5	6
Leeuwarden	29.377	7.230	49	24	9	18	46	23	10	21
Dantumadeel	10.797	2.495	81	12	4	3	80	13	4.5	2.5
Friesland	324.787	76.886	62.5	20.5	9	8	58	23	10	9

Bron: Faber, *Sprekende cijfers*

Schoterland en Opsterland als typische Friese veengemeenten kwamen er iets beter uit dan bovengenoemde gemeenten. In het eerste geval is dat waar-

¹ M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen*, 415.

² J.J. Spahr van der Hoek, *Heidedorpen*, passim.

³ D. van Weezel Errens (red.), *Bouwen voor de smalle beurs*, 80.

schijnlijk te danken aan Heerenveen en aan de boerendorpen in het westen van de gemeente die het gemiddelde iets omlaag zullen hebben gedrukt. Wij zullen nog zien dat het voormalige veengebied van Schoterland bij Jubbega en omstreken de kroon spande waar het slechte woonomstandigheden betrof. Ook in de uitgestrekte gemeente Opsterland waren de verschillen groot: het adellijke Beetsterzwaag aan de ene kant van het spectrum versus het armoedige Tijnje en Nij Beets in de laagvenen en streken bij Ureterp en Jonkersland in het voormalige hoogveen aan de andere kant.

In het laatste hoofdstuk van het rapport gaat Faber in op de vraag in hoeverre er sprake was van overbevolking van de woningen, door hem 'overbewoning' genoemd. Hij neemt aan dat van overbewoning sprake is als een éénkamerwoning bewoond werd door 5 of meer personen, een tweekamerwoning door zeven of meer personen en een driekamerwoning door 10 of meer. De aanname gaat ervan uit dat voor iedere bewoner 10 m³ lucht beschikbaar moet zijn, waarbij twee kinderen beneden de tien jaar voor één persoon werden gerekend. Dat betekent dus dat de bovengenoemde woningen in Achtkarspelen waarvan bij een kwart het vloeroppervlak niet boven de 10 m² uitkwam minimaal vier meter hoog geweest zouden moeten zijn om aan de norm van Faber te voldoen. Dat zal niet het geval geweest zijn. Conclusie mag dan ook zijn dat de norm van vijf personen, voor er van overbewoning sprake was, aan de hoge kant is. Het probleem is dus eerder onderschat dan overschat. Dat in aanmerking nemend is de uiteindelijke uitkomst toch dat in Drenthe 54,5 procent van de bevolking in overbevolking leefde en in Friesland 41 procent. Groningen kwam op de derde plaats met 39 procent, dan volgden Zeeland en Overijssel. Limburg kwam er ook hier het beste af: slechts 10 procent leefde in overbevolking. Het Nederlandse gemiddelde bedroeg 27 procent. Slechts vier provincies bleven daaronder.

Tien jaar Woningwet

Ongeveer tien jaar later heeft Faber, samen met gedeputeerde Van Welderen Baron Rengers opnieuw gekeken naar de Friese situatie.¹ Over de Wouden schrijven zij: "De negen uitgestrekte plattelandsgemeenten, die geheel of gedeeltelijk tot de Wouden behooren, hebben alle gebruik gemaakt van de bepalingen van de Woningwet (...). In Schoterland is echter van woningbouw op het platteland nog niets gekomen (...). Wij hebben vroeger reeds opgemerkt dat in deze streek de behoefte aan grond bij de woning eene zeer levendige is, de bouwwijze eene ruime. Gaat het in overig Friesland niet

¹ Th. Van Welderen Baron Rengers en J.H. Faber, *Friesland en de woningwet 1902-1912*.

Houtgehage. Arbeiderswoning uit 1909. (bron: Bouwen voor smalle beurs)

zoo heel gemakkelijk de woningen buiten de bebouwde kommen te zetten (...) hier is het contrari. De arbeider en ook de huisvrouw is voor alles op vrijheid van beweging gesteld, men wil geen woningen in rijen, ja ziet liefst zijn buurman op behoorlijken afstand verwijderd blijven. In deze streek zijn nog talrijke hutten die (...) geleidelijk aan verdwijnen en plaats maken voor eenvoudige steenen gebouwtjes niet meer bevattend dan een enkel woonvertrek met twee of drie bedsteden en een deel, waar klein vee wordt gestald en veldvruchten worden geborgen”.¹

De acht gemeenten in de Wouden, zonder Schoterland, bouwden sinds de invoering van de wet 205 woningen, waarvan 60 in Achtkarspelen. Daar lieten de woningtoestanden ook wel veel te wensen over. In 1905 vond de gezondheidscommissie nog 207 woningen met wanden geheel van aarde of riet, 1.937 woningen (74 procent) met slechts één vertrek, en 4.242 daarvan lager dan 2 meter. Vele éénkamerwoningen waren veel te klein met minder dan 3 m³ lucht per persoon waar 7 m³ een minimum werd geacht. Ondanks dat werd met enige verbazing geconstateerd dat de gezondheidstoestand niet ongunstig was. Sinds 1870 was de sterfte van 19 naar 11 promille gedaald en was ook de zuigelingensterfte niet bijzonder hoog.

¹ Ibidem 137.

In Smallerland werd door de woningstichting in 1908 de hand gelegd op een terrein te Houtgehage van 5,5 ha. groot met 11 hutten daarop. Er werden acht woningen gebouwd die door de gezinnen aldaar betrokken werden. Voorafgaand aan de bouw was de grond geëgaliseerd en voor aardappelteelt geschikt gemaakt. Langs de woningen werd door de gemeente een zandweg aangelegd en voor de woning een paar vruchtbomen geplant. Alle hutten werden verwijderd en twee ouden van dagen werden naar het armhuis van Drachten overgeplaatst, terwijl een oude man bij zijn familie op de heide introk.¹ De huren werden vrij geregeld betaald en dat wekte wel verbazing bij de woningstichting waar het deze paupers betrof. De invloed van de nieuwe woning was merkbaar, de netheid werd bevredigend beoordeeld en het huisraad dat eerder volledig ontbrak, werd behoorlijk verzorgd. Dat er huur betaald moest worden werd niet zo bezwaarlijk gevonden omdat de opbrengsten van de eigen grond (ca. 25 are) dat compenseerden.

Het relatief rooskleurige beeld dat van de werking van de Woningwet wordt geschetst dateert van voor de Eerste Wereldoorlog. Het was een trend die zich in de crisisperiodes daarna niet onverminderd doorzette. In Drachten bijvoorbeeld liet de gemeente in de periferie van de plaats stenen noodwoningen plaatsen, die vanwege de hoge kleine raampjes 'forten' werden genoemd. Armlastigen werden daar naartoe verplaatst. De op verzoek van een vrouwelijk raadslid geplaatste deuren in de 'húskes' (privaten) waren binnen enkele dagen door de gebruikers opgestookt. Men had de brandstof nodig en genoot liever van onbeperkt uitzicht tijdens de stoelgang.

In de periode 1902-1912 nam het percentage éénkamerwoningen in Friesland af met 15 procent, het aantal tweekamerwoningen toe met 45 procent. Op nationaal niveau bedroegen die cijfers respectievelijk 28 procent en 17 procent.

De Kompenije

In de Kompenije gebeurde niets. Weliswaar werd in 1919, mede vanwege de hoge turfrijzen in de oorlog, een laagterecord met elf keten, krotten en hollen bereikt, in de jaren daarna liep het aantal weer snel op. In 1928 telde de secretaris van de Opbouwcommissie er 150.² Dit zou er op kunnen wijzen dat velen tijdens de oorlog elders hun heil hebben gezocht, bijvoorbeeld in de hoogvenen (in Drenthe) waar de lonen tot grote hoogte stegen. Na 1920 stortte die turfmarkt volledig in en was er vrijwel geen werk meer in te vinden. Wellicht zijn vele Kompenijsters toen weer teruggekeerd naar hun ver-

¹ Ibidem 158.

² S. Krul, *Jubbega*, 44.

trouwde omgeving. De hutten werden niet zozeer gebouwd langs de Compagnonsvaart, maar verderop achter in het veld langs (voormalige) wijken, zoals de Eilewijk en de Rozenbergswijk. De grootste concentratie deed zich voor langs de Belgische Wijk, zodat het gebied in de volksmond België ging heten. Het werd synoniem voor alle Kompenijster kwaad. De mensen die er woonden waren de Wijksters, niet te verwarren met de Jubbegasters. Dat de woningbouw in de Kompenije maar zeer moeizaam op gang kwam wordt door Krul geweten aan de politieke verhoudingen en het wantrouwen dat er mee gepaard ging. De radicaal linkse leiders uit Jubbega stonden tegenover een weinig slagvaardig gemeentebestuur in Heerenveen.¹ Pas na 1927 kwam er enig schot in de zaak toen ook het rijk er zich mee ging bemoeien. De nieuw ingestelde Opbouwcommissie maakte van de woningbouw de eerste prioriteit, en met succes. Uitgangspunten waren dat er alleen voor keetbewoners gebouwd werd en dat 'België' moest worden vernietigd. De talrijke bouwaanvragen voor België werden categorisch geweigerd en nieuwbouw ging in kleine clusters van hooguit vier woningen om samenklontering te voorkomen. Er werden sobere 'opbouwoningen' voor de Wijksters neergezet, waarvoor zij in dertig jaar tijd zeshonderdgulden (de helft van de stichtingskosten) moesten afbetalen. Waar dat in veel gevallen onhaalbaar was, zeker waar het om grote gezinnen ging, pasten rijk en gemeente met toeslagen bij. Wanneer een keetbewoner naar een opbouwwooning verhuisd was begon het eigenlijke werk van de Opbouwcommissie. De meeste Wijksters hadden weinig benul van goed huishouden. Stukje bij beetje moest de weg naar economische zelfstandigheid gewezen worden, onder andere door te werken met voorschotten voor allerhande benodigdheden als pootgoed, kippen, mest e.d. Strak werd vastgehouden aan geregelde terugbetaling. Verhuizing betekende afbraak van de oude keet, die meestal met alle huisraad en zelfs de kleding in de brand gestoken werd om van het ongedierte en besmettingsgevaar af te komen. Meestal trok zo'n evenement massale belangstelling, hetgeen voor de bewoners soms nogal pijnlijk was. Sommigen bleven dan ook liever zitten. De wekelijkse afbetalingen liepen al bij de eerste twaalf huizen spaak. In maart 1929 moest een speciale commissie Achterstand Koophuur ingesteld worden. Voor de echt hardleersen had men 'betonhuizen' neergezet, waarin nagenoeg niets te vernielen viel. Dat was nodig omdat alles van hout anders in de kachel ging.

In 1930 waren de ergste keten opgeruimd en kon de tussenbalans worden opgemaakt: er waren sinds 1928 52 keten verdwenen, er resteerde nog een 25-tal. De meesten waren naar een opbouwwooning gegaan, anderen hadden zelf voor betere huisvesting gezorgd, één had zijn keet afgebroken en vlak

¹ Ibidem, 46.

over de grens met Opsterland weer opgebouwd.¹ De krotopruiming zou uiteindelijk tot 1961 duren toen de laatste keet werd opgeruimd.² Ondanks bovendaande waren kwantitatief gezien de problemen in de Kompenije gering vergeleken bij Zuidoost-Drenthe in het interbellum. In 1930 stonden in de gemeente Emmen nog 381 keten en krotten³.

Net als elders veranderde de sociale structuur in Friesland na de Tweede Wereldoorlog sterk. Sociale verschillen werden diffuser en er kwamen meer kansen om op de sociale ladder te stijgen. De onderwijskansen namen sprongsgewijs toe. Dat gold ook voor de (voormalige) heidedorpen in de Friese Wouden. Met de komst van vormen van industrialisatie kwam ook een middenstand naar de dorpen en verdween het isolement. Geïnterviewde bejaarden van de heide zagen de opkomst van de fiets als een keerpunt in de maatschappij.⁴

Landschap van de armoede?

Niemand zal er rouwig om zijn dat er niet meer in plaggenhutten en spitketen gewoond hoeft te worden. Zij zijn definitief gemusealiseerd of tot toeristisch product getransformeerd. Het wachten is nog op het eerste 'authentieke' armoedearrangement van de VVV van Emmen. Logeren 'in het kleinste huisje', door de stichting Het Drentse Landschap van de sloop bij Hoogeveen gered en op een andere plek nabij een van hun natuurterreinen weer opgebouwd, voorzien van het noodzakelijke comfort uiteraard, is al mogelijk. In Houtgehage is één arbeiderswoning uit 1909 gerestaureerd en als expositieruimte ingericht. Het initiatief van enkele Jubbegasters om een plaggenhut te doen verrijzen om de jeugd te laten zien hoe het vroeger was, werd door de gemeente Heerenveen tegengehouden omdat er geen bouwvergunning was aangevraagd.

Maar, zoals reeds in de inleiding werd geconstateerd over Drenthe, in Friesland ging het met het MIP en het MSP net zo. Van Dun noemt in zijn bijdrage aan het gedenkboek over 100 jaar woningbouw in Friesland minstens acht voorbeelden van kleinschalige woningbouwprojecten voor arbeiders in de Wouden. Geen enkele is voorgedragen als beschermd dorpsgezicht in het kader van de monumentenwet.⁵ Dat zij als de rechtstreekse opvolgers beschouwd kunnen worden van de vroegere heidebewoning en qua vorm en indeling daar nauw bij aansluiten heeft men zich kennelijk onvoldoende ge-

¹ Ibidem, 79.

² J. Frieswijk, 'Huwen en 'huizen'', 224.

³ A. Geitz, 'Leven in het veen', 312.

⁴ J. Frieswijk en P. van der Meer, 'De sociaal-economische ontwikkeling na 1917', 260.

⁵ P. van Dun, 'Friese doorlopers', 18.

realiseerd. In het boek *Bouwen voor de smalle beurs* wordt een catalogus gegeven van wat 100 jaar Woningwet voor Friesland heeft opgeleverd. De auteur daarvan, Peter Karstkarel, heeft daarnaast in *Noorderbreedte* nog speciaal een inventarisatie gemaakt van nog duidelijk herkenbare ‘spultsjes’, de landarbeidersbedoeninkjes.¹ Het betreft vrijstaande kleine huisjes op een royaal erf. In tien Friese gemeenten in het oostelijk deel van Friesland heeft hij in 2001 nog 47 bouwprojecten geteld van 1 of meer landarbeiderswoningen, tot 22 stuks aan toe. Op zijn rondgang heeft hij 187 landelijk gelegen woningwetwoningen geteld van verschillende typen. De woningbouwcorporaties zijn deze huisjes liever kwijt dan rijk. Zij leveren niet veel huur op, vergen veel onderhoud en staan op waardevolle plekken. Ook onder de streekbewoners is nog niet veel animo om deze tekenen van emancipatie van de arbeidersstand te bewaren.

Van de andere noordelijke provincies Groningen en Drenthe bestaat een dergelijke inventarisatie niet. Gezien de Friese uitkomsten is daar wel alle aanleiding voor.

Men kan de vraag stellen of er nog wel sprake is van een ‘landschap van de armoede’. Het is er wel geweest, zoveel mag uit het voorgaande duidelijk zijn. Ook is duidelijk dat er nog een onderzoeksterrein braak ligt, zowel naar de geschiedenis van de bewoners van deze contreien als naar de bouw- en gebruiksgeschiedenis ervan.

Dat er in rap tempo steeds minder van zichtbaar wordt, is zeker. Vooral in de rijke jaren negentig van de twintigste eeuw zijn de laatste representanten van deze vrijplaatsen voor Heidsjers en Wijksters getransformeerd tot plattelandsidyllen, waarbij het ruime erf als extra verkoopargument gold. De hond aan de ketting heeft plaats gemaakt voor een smeedijzeren sierhek met videobewaking en de verkiezingsaffiches van de rode familie hebben plaats gemaakt voor die van de VVD.

Niettemin valt er in de schaal en de stoffering van het landschap, de samenhang met de natte infrastructuur, de relatieve beslotenheid, de kleine boerderijen en de verspreide bewoning nog wel iets van het vroegere gebruik terug te vinden. Johan Frieswijk heeft dit het geheim van Zuidoost-Friesland genoemd. De landschappelijke rijkdom van nu is een rechtstreeks gevolg van de armoede van toen.²

¹ P. Karstkarel, ‘Arbeidershuisjes in het Friese landschap’, 16-19.

² J. Frieswijk, *Op zoek naar de geheimen van Zuidoost-Friesland*.

